

AHMED HAMDÎ'NİN “BELÂGAT-I LISÂN-I OSMÂNÎ”Sİ

Atabey KILIÇ*

ÖZET

Bu çalışma çerçevesinde amacımız, Türk edebiyatında belâgata dâir kısa malûmattan sonra Ahmed Hamdî Efendi ve “Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî” adlı eseri hakkında bilgiler sunmaktır. Batılı usullerde yeni okulların açılmasıyla yeterince Arapça bilmeyen öğrencilere Türkçe belâgat kitabı yazılması ihtiyacı hâsıl olur. Yaygın ve yanlış kanaat, bu dönemde yazılmış ilk Türkçe örnekli klâsik belâgat kitabının Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyye'si olduğudur. Bu eser 1881-82 tarihlidir. Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî'si ise 1876 tarihlidir. Bölümlerini incelediğimizde görülmüş ki eser klâsik belâgat geleneğine dâhildir. Bu eser hem Türkçe örnekler vermesi hem de Tanzimat'tan sonra yazılmış ilk ve tam belâgat kitabı olması bakımından dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler

belâgat, klâsik belâgat, Ahmed Hamdî, Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî .

Bizim bu çalışma çerçevesinde maksadımız belâgatın bilinen tarihî seyrini tekrar etmek olmadığından belâgat ilminin sistematize oluşu süresince emeği geçen pek çok ismi de zikretmekten özellikle kaçınacağız. Amacımız, Türk edebiyatında belâgata dair çok kısaca bilgi verdikten sonra, başlıkta ismi geçen Ahmed Hamdî Efendi ve eseri hakkında bula bildiğimiz ve elde ettiğimiz bilgileri ana hatlarıyla sunmaktır.

Genellikle Batı edebiyatlarındaki *rhetorique* kelimesi ile karşılanması âdet hâline gelmiş olan belâgat ilmi, İslâmî kültürde sözün fasih olmakla beraber hâl, makam ve zamana uygun olarak kullanılmasını sağlamaya çalışır.¹ Bilindiği üzere Türk edebiyatında belâgat kitabı denilince ilk akla

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye/atabey@erciyes.edu.tr

¹ Bk. Hulûsî Kılıç-Tahsin Yazıcı-Kâzım Yetiş, “Belâgat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V, 380-387.

gelen eser, 1632'de vefat etmiş olan İsmail Ankaravî'nin *Miftâhu'l-Belâga* ve *Misbâhu'l-Fesâha*'sıdır. Hâlbuki 1623 yılında vefat eden Üsküplü Mehmed bin Mehmed Altıparmak'ın *Şerh-i Telhîs-i Miftâh*² adlı eseri Ankaravî'nin eserinden önce yazılmıştır. Edebiyatımızda bu eserlerin yanında, başta şerh, hâşiye türünden olmak üzere pek çok belâgat kitabının bulunduğunu da ayrıca zikrederim. Türkçe bu ikisi gibi çeşitli eserlerin varlığına rağmen Osmanlı medreselerinde belâgat hep Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u, Kazvinî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ve Taftazânî'nin *Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-Mutavvel*'i gibi Arapça asıllarından okutulmuştur.

Tanzimat'ın ilânından sonra Batılı usullere uygun yeni okulların açılması, bunların ders programlarına da belâgat derslerinin konulması ile yeterince Arapça bilmeyen öğrencilere Türkçe belâgat kitapları yazılması ihtiyacı hâsıl olmuştur. *Mizânü'l-Edeb*, *Mugni'l-Küttâb*, *Mi'yâru'l-Kelâm*, *Fenn-i Bedî*, *Teshîlü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*' gibi çeşitli kişilerce yazılmış bu ilk dönem belâgat kitaplarının çoğu, daha ziyade edebî bilgiler verir türden eserlerdir. Daha da önemlisi bu eserlerin verdikleri örnekler, daha önce Arapça yazılmış olan belâgat kitaplarından alınma Arapça, Farsça ve bir kısmı Türkçe örneklerdir. Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-İnşâ* adlı eseri ile işin içine Fransızca rhetorique kitapları ve örnekleri de girer. Neyse ki bu çabaların ardından her şeyi ile Türkçe hazırlanmış belâgat kitapları yazma gayreti kendisini gösterir. Genel ve yanlış kanaat bu dönemde yazılmış ilk Türkçe örnekli klâsik belâgat kitabının Ahmed Cevdet Paşa'nın ilk baskısı 1881-82'de yapılan Belâgat-ı Osmâniyye'sinin olduğudur. Hâlbuki klâsik manada belâgatı tam kadro hâlinde, yani fesâhat, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere dört ana başlık altında inceleyip bütün örneklerini Türkçe veren ilk eser, 20 Ramazan 1293/10 Ekim 1876'da Matbaa-i Âmire'de basılan Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*'sidir. Ahmed Hamdî de tıpkı halefi Ahmed Cevdet Paşa gibi klâsik belâgat geleneğine dâhildir. Asıl maksadımız Ahmed Hamdî ve eseri hakkında ana hatlarıyla bilgi vermek olduğundan, Ahmed Cevdet Paşa ve eserinden sonraki gelişmelere, isim ve eserlere temas etmeyi kaynaklarda, yeterli bilgi bulunduğu için gereksiz görüyoruz.

² Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Atabey KILIÇ, "Üskübî'nin Şerh-i Telhîs'i", (basılmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990; ayrıca bk. aynı yazar, "Altıparmak Mehmed Efendî'nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ında Şerh Metodu", *II. Kayseri Ve Yöresi Kültür, Sanat Ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, (10-12 Nisan 2006), Kayseri.

Hayatı hakkında sadece *Osmanlı Müellifleri*'nde verilen kısa bilgilerle yetinmek zorunda kaldığımız Ahmed Hamdî Efendi, Şirvanlıdır. İstanbul'a geldikten sonra tahsilini tamamlamış ve çeşitli devlet dairelerinde memuriyette bulunduktan sonra "Encümen-i Teftiş ve Mu'âyene Reisliğine" getirilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, Ahmed Hamdî Efendi'nin eserlerinden 13 tanesini sayar: "Tercüme-i Maķâmât-ı Ħarîrî, Hindistân Seyâhat-nâmesi, Uşûl-i Fıķh, Ħulâşatü'l-Ferâ'iz, Maķâletü'l-'Urefâ' fi-Mesâ'ili'l-Ħukemâ, 'İlm-i 'Arûz ve'l-Kavâfi, Türkçe MuĦtaşar Mantık, Kavâ'id-i Seylemiyye, Coğrafya-yı Kebîr, Uşûl-i Coğrafya, Şuverü'l-Kevâkib, MedĦal-i İnşâ, NeşâyiĦü's-Şebân". Yine aynı kaynaĦa göre Ahmed Hamdî 1307 yani 1889-90 yılında İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp kabristanına defnedilmiştir.³

Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, üç dilde de inşa ve nazma muktedir olduğunu belirttiĦi Ahmed Hamdî'nin Molla Câmî'nin "na't-ı nebevî"sine yaptığı tahmisinden bir kıt'ayı örnek olarak vermektedir.⁴

Ahmed Cevdet Paşa'nın, BelâĦat-ı Lisân-ı Osmânî'nin basılmasında olduğu kadar, Ahmed Hamdî'nin hayatı üzerinde de etkisi olduğunu eserin ön kapağında gördüğümüz şu ibareler göstermektedir: "Unvân-ı faẓl u berâ'ati ĦıĦta-i edebiyâtı tezyîn ve mücelledât-ı mü'ellefâtı kütüb-Ħâne-i aşĦâb-ı 'ilm ü kemâlâtı teşĦîn itmiş ve bi-ĦaĦķın mesned-i nezâret-i me'ârif-i 'umûmiyyeye revnaķ-efzâ olan vezîr-i Aristo-tedbîr ve me'ârif-pîrâ devletlü Cevdet Paşa Ħazretlerinin âşâr-ı luĦ u 'inâyetleri olmaķ üzere bundan aķdem 'uhde-i 'âcizâneme ihâle buyurmuş oldukları 'ilm-i belâĦat Ħvâceligi münâsebetiyle mişâlleri Türkçe olarak dikte uşûli üzre okunan dersler bir yere cem' olundaķda bir risâle hey'eti kesb itmegile nezâret-i müşârun ileyhâ tarafından "BelâĦat-ı Lisân-ı 'Osmânî" nâmıyla ṭab' u neşrine qarâr virilmiştir."⁵

Ahmed Hamdî, eserinin giriş kısmında 'ilm-i me'ânî, 'ilm-i beyân ve 'ilm-i bedî'in tarifini verir; kelimeniñ fesâĦatı başlığı altında tenâfür-i Ħurûf, Ħarâbet ve muĦâlefet-i kıyâsdan bahseder. Kelâmıñ fesâĦatı için de za'f-ı te'lîf, tenâfür-i kelimât, ta'ķid, keşret-i tekrâr ve tetâbü'-i izâfâtдан bahseder, Türkçe örnekler verir. Mütekellimiñ fesâĦatını "Elfâz-ı faşîĦa ve ta'bîrât-ı

³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatcı), Bizim Büro Yay., Ankara 2000, s. 247.

⁴ a.e., s. 247.

⁵ Ahmed Ħamdî, *BelâĦat-ı Lisân-ı 'Osmânî*, Matbaa-i Âmire, 1293/1876, s. 1.

selîse ile mütekellimi maqşūdını ifādeye muqtedir kıılır melekedir.”⁶ diye tarif ettikten sonra kelāmın belāğatını da “Feşāhatıyla ber-ā-ber olduğı hālde kelāmı hāl ve maqāma muṭābık kıılmasını bildirir fendir.”⁷ diyerek izah eder.

Ahmed Hamdî’ye göre mütekellimde belāğat ise “İnsanı kelām-ı belīg te’lîfîne ya’ni kelāmı hāl ve maqāma muṭābık irād itmege muqtedir kıılır melekedir.”⁸

Belāğat-ı Lisân-ı Osmânî bu giriş bölümünden daha doğrusu “Fesâhat” kısmından sonra “Meânî, beyân, bedî” olmak üzere üç “mebhas”a ayrılmıştır. Her mebhas da kendi içinde “fasıl” ya da “bâb”lara bölünmüştür.

“Mebḥaş-i Evvel ‘İlm-i Me‘ânî Beyânındadır. ‘İlm-i me‘ânî elfāz-ı Türkiyyeyi muqtezâ-yı hāle muṭābık kıılan hālâtдан bahş ider fenn olmağıla kelāmın erkân-ı selāsesi olan isnād-ı haberî ve müsnedün ileyh ve müsnedün ve levāhıkât-ı kelāmıyyeden mefā‘ilün aḥvālını ve cümle-i inşā’iyyeniñ aqsām u aḥvālını ve cümle-i mevşüle vü mefşüleniñ ve cümlelere lāzım gelen itnâb u icâz ve müsāvâtıñ aḥvālını mütekeffil olduğından yedi faşlı muḥteví bulunmuşdur.”⁹ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere ‘ilm-i meânî 7 fasıl hâlinde düşünölmüştür: 1. fasıl “Faşl-ı Evvel İsnād-ı Haberiniñ Aḥvâli Beyânı”,¹⁰ 2. fasıl “Faşl-ı Şânî Müsnedün İleyhiñ Aḥvâli Beyânı”,¹¹ 3. fasıl “Faşl-ı Şâliş Müsnedün Aḥvâli Beyânı”,¹² 4. fasıl “Faşl-ı Râbi‘ Müte‘allikât-ı Fi’l ve Mütemmimât-ı Cümle Beyânındadır”,¹³ 5. fasıl “Faşl-ı Hâmis Cümle-i İnşā’iyye Beyânındadır”,¹⁴ 6. fasıl “Faşl-ı Sâdis Vaşl ve Faşl Beyânındadır”¹⁵ ve 7. fasıl ise “Faşl-ı Sâbi‘ İcâz ve İtnâb ve Müsāvât Beyânı”¹⁶ başlığı altında tertip edilmiştir.

İkinci mebhas “Mebḥaş-i Şânî ‘İlm-i Beyân Beyânındadır”¹⁷ şeklinde başlar ve beyân ilmi “Taşvîr-i merâm ve beyân-ı efkârda kelāmı müzeyyen ve rengin kıılmaq için bize mecâz ve isti‘âre ve teşbîh ve kinâye şarıkalarını bildirecek fen ‘ilm-i beyândır.”¹⁸ şeklinde tarif edilir. Mebhas, “Faşl-ı Evvel Aqsâm-ı Teşbîhi Beyân İder”,¹⁹ “Faşl-ı Şânî Ḥaḳîqat ve Mecâz Beyânı”,²⁰ “Faşl-ı Şâliş Kinâye Beyânı”²¹ şeklinde bölümlere ayrılır.

⁶ a.e., s. 10.

¹⁰ a.e., s. 11.

¹⁴ a.e., s. 47.

¹⁸ a.e., s. 66.

⁷ a.e., s. 10.

¹¹ a.e., s. 17.

¹⁵ a.e., s. 54.

¹⁹ a.e., s. 69.

⁸ a.e., s. 10.

¹² a.e., s. 33.

¹⁶ a.e., s. 58.

²⁰ a.e., s. 87.

⁹ a.e., s. 11.

¹³ a.e., s. 40.

¹⁷ a.e., s. 66.

²¹ a.e., s. 92.

“Mebhâş-ı Şâliş Fenn-i Bedî‘dir”²² başlığı altında iki alt başlık görürüz. “Faşl-ı Evvel Vücûh-ı Taşîn-i Kelâmdan Muḥassenât-ı Ma‘neviyye Beyânıdadır”²³ alt başlığı ise şan‘at-ı tıbâk, şan‘at-ı tekâbü'l, şan‘at-ı mürâ‘at-ı nazîr, şan‘at-ı müşâkele, şan‘at-ı müzâvece, tecâhülü‘l-‘ârif, şan‘at-ı tevriye (îhâm), şan‘at-ı ‘aks, şan‘at-ı rüçû‘, şan‘at-ı tecrîd, şan‘at-ı tevcîh (muḥtemelü‘z-‘zîddeyn), şan‘at-ı leff ü neşr, şan‘at-ı cem‘, şan‘at-ı tefrîk, şan‘at-ı taḫsîm, cem‘-i ma‘a’t-tefrîk, cem‘-i ma‘a’t-taḫsîm, cem‘-i ma‘a’t-tefrîk ve’t-taḫsîm, mübâlağa-i maḫbûle, tefsîr-i celî, tefsîr-i ḥafî, edeb-i taleb (ḥüsn-i su‘âl) ḥüsn-i taḥalluş, şan‘at-ı ḥüsn-i ta‘lîl, şan‘at-ı tefrîc, te‘kîdü‘l-medḥ bi-mâ yüşebbihü‘z-zem (istidrâk), te‘kîdü‘z-zem bi-mâ yüşebbihü‘l-medḥ maddelerine ayrılmıştır.

“Bâb-ı Şânî Muḥassenât-ı Lafziyye Beyânı”²⁴ ndadır. Burada, cinâs (cinâs-ı tām, cinâs-ı tām-m-ı mümâşil, cinâs-ı müstevfî, cinâs-ı mürekkeb-i müşâbih, cinâs-ı mürekkeb-i müfâriḳ, cinâs-ı rüf‘, cinâs-ı müzdevic, cinâs-ı müredded, cinâs-ı muḥarref, cinâs-ı nâkış, tecnîs-i muṭarraf, tecnîs-i mükerrer, cinâs-ı müzeyyel, cinâs-ı muzâri‘, cinâs-ı lâḫıḳ, tecnîs-i ḳalb), şan‘at-ı ḳalb, terdîd şan‘atı, reddü‘l-‘acַz ‘ale‘ş-şadr, irsâl-i meşel, telmîḥ, şan‘at-ı iḳtibâs, sırḳa, fıḳra, sec‘, şan‘at-ı muvâzene, lüzûm-ı mâlâ-yelzem, i‘tirâz-ı kelâm ḳablet’t-temâm, şan‘at-ı tensîḳu‘ş-şifât ve siyâkatü‘l-a‘dâd sanatları konu edilir.

Bu hâliyle bakıldığında eser eski usul klâsik belâgat kitaplarının plânına sahip görünmektedir. Ancak, meselâ Mehmed Altıparmak’ın şerh ettiği *Telhîs* ile mukayese edecek olursak, Ahmed Hamdî’nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*’si “meânî” ve “beyân” bölümlerinde büyük ölçüde benzerlik arz ederken, özellikle son bölümde yani “bedî‘” faslında bir hayli farklıdır. *Telhîs*’te “tıbâk, irsâd, tevriye, tenâsüb, ‘aks” gibi 14 edebî sanat yer alırken, Ahmed Hamdî’nin eserinde sanatlar hem manevî ve lafzî olarak taksim edilmiştir hem de sayıca çok fazladır. Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî’yi halefi Belâgat-ı Osmânîyye ile de plân bakımından mukayese edecek olursak giriş ve ilk iki bölümde büyük ölçüde benzerlik bulunduğunu, fakat yine “bedî‘” kısmında ciddi ayrılıklar olduğunu söyleyebiliriz. Ahmed Hamdî’de 27’si manevî 15’i lafzî olmak üzere 42 edebî sanat yer alırken bu sayı Ahmed Cevdet Paşa’da 18’i manevî 12’si lafzî olmak üzere toplam 30’dur. Yine bu iki eser arasındaki en önemli farklardan birisi Ahmed

²² a.e., s. 94.

²³ a.e., s. 94.

²⁴ a.e., s. 111.

Hamdî’de ve diğer belâgat kitaplarında görmediğimiz “san’at-ı târîh” kısmının Ahmed Cevdet Paşa’nın *Belâgat-ı Osmâniyye*’sinde bulunmasıdır. Ayrıca Ahmed Hamdî’nin eserinde verilen örnekler Ahmed Cevdet Paşa’nın eserine göre daha az ve kısadır.

Netice itibarıyla, metnini neşretmek üzere olduğumuz Ahmed Hamdî’nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*’si hem örneklerinin Türkçe verilmesi hem de Tanzimat sonrasında yazılmış olan ilk ve tam belâgat kitabı olması bakımından dikkat çeken bir eserdir. Hakkında yeterli bilgimiz olmasa da müellifin, verdiği eserleri ile son dönem edebiyatımız için önemli bir şahsiyet olduğu da aşikârdır. Dileğimiz, Ahmed Hamdî’nin ana hatlarıyla ve kısaca tanıtmaya çalıştığımız eserin yanı sıra, zamanında başka isimlerce kaleme alınmış diğer belâgat kitaplarının da metninin yeni harflerle yayımlanmasıdır. Böylece, bilim dünyası da sadece ismi geçen, kendisine ulaşmanın neredeyse mümkün olmadığını düşündüğümüz önemli belâgat eserlerine daha kolay bir şekilde ulaşmış olacak ve bunlardan hareketle Türkçe belâgatta, anlatım ve ifade tarzında, mukayeseye dayalı önemli yeni çalışmaların ortaya çıkması için üzerine düşen görevi yerine getirmiş olacaktır. Temennimiz klâsik kültür dairesinde verilmiş en eski eserlerden başlayarak yakın zamana kadar telif edilmiş bütün belâgat kitaplarının öncelikle metinlerinin çıkartılması, ardından da bunlar üzerinde gereken çalışmaların bir an önce yapılmasıdır.

“AHMED HAMDÎ’S BOOK *BELÂGAT-İ LISÂN-İ OSMÂNİ*
(THE BELÂGAT OF OTTOMAN LANGUAGE)”

Abstract

This paper aims at giving information about belâgat in Turkish Literature and Ahmed Hamdî’s book called ‘Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmânî’. When new schools are opened in western system there was need of writing Turkish belâgat books for students who don’t know Arabic. It is a common but wrong information that the first classical belâgat book which had Turkish examples is Ahmed Cevdet Paşa’s Belâgat-ı Osmâniyye. It is dated back to 188-82. However Ahmed Hamdî’s book dates 1876 and it was written in the classical belâgat tradition. This book has importance because of giving Turkish examples and it is the first and complete belâgat book written after the Tanzimat.

Keywords

belâgat, classical belâgat, Ahmed Hamdî, Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî.